Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği

Ahmet TÜRKAN[*]

The Latin Patriarchate of Jerusalem From the Beginning to Today

Citation/©: Türkan, Ahmet, (2013). The Latin Patriarchate of Jerusalem From the Beginning to Today, Milel ve Nihal, 10 (2), 29-61.

Abstract: The crusaders who invaded the Jerusalem in 1099 had established a Latin Patriarchate there. The Latin Patriarchate had made its presence more distinctive in Jerusalem and also implemented great pressure on the Eastern Christians. The most affected among these groups was Orthodox Greeks. After the conquest of Jerusalem by Salahaddin Ayyubi in 1187, the Latin Patriarchate had left Jerusalem and had continued to live in Akka. When Crusaders lost Akka in 1291, The Latin Patriarchate of Jerusalem had disappeared. From 14th century to middle of 19th century, the Franciscan Friars had under token the representation of the Latin community of Jerusalem. During Abdülmecit's reign (1839-1861), as a result of good relations with the Papacy, the Latin Patriarchate of Jerusalem had been re-established in 1848. The establishment of Israel in 1948 and Arab-Israeli wars had brought the Latin Patriarchate of Jerusalem to a chaotic situation. Today, the Latin Patriarchate of Jerusalem has presented merely a prestigious position rather than patriarchal body.

Key Words: Jerusalem, Latin Patriarchate of Jerusalem, Franciscan Friars, Church of the Holy Sepulchre, Eastern Christians, Michel Sabbah

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı. [ahmet.turkan@dpu.edu.tr]

Atıf/©: Türkan, Ahmet, (2013). Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği, Milel ve Nihal, 10 (2), 29-61.

Öz: 1099'da Kudüs'e gelen Haçlılar, burada bir Latin Patrikliği kurmuşlardır. Bu dönemde Latin patrikliği Kudüs'teki ağırlığını iyiden iyiye hissettirmenin yanında buradaki Doğu Hıristiyanlarına da büyük baskı uygulamıştır. Bunlardan en fazla baskı altında kalanı ise Ortodoks Rumlardır. Selahattin Eyyubi'nin 1187'de şehri ele geçirmesiyle birlikte Latin Patrikliği Kudüs'ten ayrılmış ve varlığını Akka şehrinde sürdürmeye devam etmiştir. 1291'de Haçlıların Akka'yı kaybetmeleri ile beraber Kudüs Latin Patrikliği ortadan kalkmıştır. XIV. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortalarına kadar Kudüs'teki Latin topluluğunun temsilciliğini Fransisken tarikatının mensupları üstlenmiştir. Sultan Abdülmecit Dönemi'nde (1839-1861) Papalıkla iyi ilişkiler sonucunda Kudüs Latin Patrikliği 1848 yılında tekrar açılmıştır. 1948'de İsrail'in kuruluşu ve beraberinde yaşanan Arap-İsrail Savaşları Kudüs Latin Patrikliğini de bir karmaşanın içerisine atmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Latin, Fransisken Tarikatı, Kıyamet Kilisesi, Doğu Hıristiyanları, Michel Sabbah

Giriş: Kudüs'te Hıristiyan Kiliselerinin Oluşumu ve Gelişimi

Kudüs'te ilk dönemler kiliselerin varlığı gözükmekteyse de kurumsal olarak esas canlılık Constantine'in Hıristiyanlığı serbest kıldığı IV. yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir. Bu canlılığı anlayabilmek için Kudüs'teki kiliseler arasındaki ilişkilere bakmak gerekir. Pentekost'tan itibaren Kudüs'te Hıristiyan bir topluluğun varlığı bilinmekteydi ve Kudüs Kilisesi daha çok Yahudilikten Hıristiyanlığa geçmiş olanlardan oluşuyordu. Bunlardan ilkinin Hz. İsa'nın havarilerinden olan Küçük James (John) olduğu söylenmektedir. Peter (Petrus) tarafından piskopos olarak tayin edildiği belirtilen James'in, Kudüs'te etkin bir ağırlığı bulunmaktaydı.[1]

Yahudilerin Romalılara karşı 132 yılında başlattıkları isyanın sonucunda Kudüs'teki Hıristiyanların yapısında büyük değişiklik olmuştur. Bar Kohba öncülüğünde başlatılan bu isyana Yahudi Hıristiyanlar destek vermemişlerdir. Roma İmparatoru Hadrian (117-138) tarafından 135 yılında bastırılabilen bu isyan sonucunda Yahudilere bir takım yaptırımlar uygulanmış, Kudüs'e girmelerine izin verilmemiş ve bu kapsama Yahudi Hıristiyanlar da dahil edilerek onların da şehre girişi yasaklanmıştır. Yaşanan gelişmeler Kudüs Kilisesi'nin yapısında büyük değişimlere de neden olmuş, bu tarihten

[1] Barnabas Meistermann, "Jerusalem", *The Catholic Encyclopedia,* Volume 8, ed. Herbermann, Charles G., C., Robert Appleton Çompany, Newyork, 1912, s. 684.

itibaren Kudüs'teki Yahudi Hıristiyan topluluğu sona ermiş ve şehrin kutsal hatıralarına daha az bağlı olan, Yahudi soyundan olmayan piskoposlardan oluşan bir kilise cemaati ortaya çıkmıştır.[2]

Kudüs piskoposu Macarius Dönemi'nde (313-333), Hıristiyan dünyasında meydana gelen gelişmeler Kudüs'ü de etkilemiştir. İmparator Constantine'in (306-337) Milan Fermanı'yla Hıristiyanlığa serbestlik tanınmasıyla birlikte her tarafta kiliseler yapılmaya başlanmıştır. Özgürlüğün başka bir sonucu olarak Hıristiyanlığın doğduğu kutsal yerlerde de bir canlanma meydana gelmiştir. Zaten IV. yüzyılda Kutsal Topraklara dünyanın her tarafından büyük hac kafileleri gelmeye başlamış ve bu durum İsa'nın yaşadığı ve öldüğü birçok yeri yöneten piskoposa da saygıyı beraberinde getirmiştir. Kudüs'e gelen hacılar buradaki piskoposun dini yargısal alanına girerek onun kilisede gerçekleştirdiği ayine katılmışlar; Zeytin Dağı, son akşam yemeğinin yenildiği yer olan Siyon dağındaki *Coenaculum* ve *Kutsal Mezar*'da gerçekleştirilen törenleri hevesle izlemişlerdir.[3]

Kudüs'e yapılan hac yolculuklarında kutsal yerlerin keşfinin de büyük rolü olmuştur. Burada anılması gereken en önemli kişi ise Constantine'in annesi Azize Helena'dır. Constantine'in kendisi, Petrus ve Pavlus'un mezarları üzerine büyük kiliseler yaptırdığı gibi aynı şekilde annesi Helena'nın da Kudüs'teki kutsal yerlerin ortaya çıkarılışında büyük etkisi olmuştur.[4] Onun 326 yılında ve 80 yaşında iken hac için Kudüs'e yaptığı ziyaret Betlehem'deki Zeytin Dağı'nın üzerinde kiliselerin yapımına vesile olmuştur. Bunlardan en önemlisi şüphesiz Kutsal Mezar Kilisesi'dir ki İsa'nın mezarının üzerinde yapıldığı söylenen bu kilisenin inşası İmparator Constantine'i çok memnun etmiş ve Kudüs Piskoposu Macarius'a yazdığı mektubunda "Kalbimde bu kutsal mekândan daha görkemli ve daha müzeyyen bir mekân olamaz." diyerek sevincini ortaya koymuştur.[5] Kilise litürjileri ile ilgili farklı uygulamalar olsa da bütün kiliseler yine tek bir kilise altında birleşmişler ve şehre geldiklerinde Ku-

2 Meistermann, "Jerusalem", s. 684.
3 Meistermann, "Jerusalem", s. 686.
4 Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet,* Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2003, s. 63-64.
5 Meistermann, "Jerusalem", s. 686.

düs'ün yerel piskoposunu kendi piskoposları olarak kabul etmişlerdir.[6] Ancak Kudüs'teki kiliseler arasındaki bu birlikteliği zayıflatacak bir gelişme yaşanacaktır. O da 451 yılında yapılan Kadıköy Konsili'dir.

Kadıköy Konsili öncesinde Hıristiyan dünyasında ayrışmalara neden olan monofizit ve diyofizit tartışmaları şiddetli bir şekilde sürmekteydi. Tartışmaların devam ettiği sırada bir kısım piskopos 449 yılında Efes'te toplanmış ve monofizit doktrin savunulmuştu. Ancak Papa I. Leo (440-461) İstanbul patriğine gönderdiği dogmatik mektubunda monofizitliği eleştirmekte ve İsa'da iki tabiatın varlığını kabul eden doktrini hararetle savunmaktaydı. Kısa zaman içerisinde papanın bu türden baskıları işe yaradı ve 449'da Efes'te toplanan konsil ve onun kararları, "haydutlar sinodu" olarak nitelendirildi. Altı yüz civarında piskoposun katılımıyla 451'de Kadıköy'de toplanan yeni konsilde ise şu iman formülü benimsenmişti: "Hepimiz ittifakla bir tek ve biricik oğul İsa'yı kabul ediyoruz. Ve yine onun, bir tek şahısta birleşmiş iki tabiatını kabul ediyoruz. Bu tabiatlar, kendi arasında birleşmemiş, bölünmemiş, ayrılmamış ve değişikliğe uğramamıştır."[7] Benimsenen bu iman formülüyle monofizit anlayış mahkûm edilmiş ve Doğu ile Batı kiliseleri arasındaki büyük kopuşların yaşanmasına neden olmuştur.[8]

Kadıköy Konsili'nin meydana geldiği süreçte Kudüs Kilisesi'nin başında Juvenal (417-458) isimli bir din adamı bulunmaktaydı. O'nun döneminde Kudüs Kilisesi'nde büyük değişiklikler yaşanmıştır. Ancak Juvenal'in din adamlığı yılları birbirine zıt davranışları da içerisinde barındırmaktaydı ki o, Kaysaria piskopos yardımcılığı görevindeyken kilise kanunlarına uygun olmayan davranışlarda bulunmuştu. Örneğin 425 yılında bazı Arap kabileleri Hıristiyanlığa geçerek Kudüs'ün yakınına kamp kurmuşlar ve Juvenal bu kabileler için bir piskoposluk kurmaya çalışmış ve kampın piskoposu olarak kabilenin lideri olan Peter'i atamıştı. Peter'in atanması bu kabilenin dili bilinmediğinden iletişimin kolay olması çerçevesinde düşünülebilirdi ancak bu türden gelişmeler Antakya Patrikliği'nde görev yapan piskoposları rahatsız etti. Dolayısıyla onlar

---

6 O'Mahony, "Rome and Jerusalem", s. 102.

7 Mehmet Aydın, *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1991, s. 18.

8 Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi,* çev. N. Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 200.

II. Theodosius'a (408-450) yazdıkları mektuplarında kendi konumlarının intizamı ile ilgili kuşkularını ilettiler. Gerçekte piskoposların atama işi Juvenal'in üzerinde olan Doğu Kilisesinin yetkisindeydi. Buna karşılık Juvenal, Efes Konsili (425) öncesinde en azından metropolitlik haklarının verilmesi konusunda önemli çalışmalar içerisine girdiyse de sonuçta onun bu türden çabaları tamamen başarısız oldu.[9]

Kadıköy Konsili öncesindeki tartışmalara bakıldığında Juvenal'in monofizitlerin tarafında olduğu ve 449'daki "haydutlar konsili" diye adlandırılan toplantıda monofizit Dioscurus'un yanında bulunduğu görülmekteydi. Dolayısıyla Kadıköy Konsili'ndeki avantajdan yararlanma şansını kaybetmiş görünüyordu. Ne var ki, Juvenal bunu kendi lehine çevirme konusunda oldukça zeki davrandı ve başlangıçta monofizitlerle birlikte itham altına alınmış görünmesine rağmen monofizit arkadaşlarını bir kenara bırakarak Papa I. Leo'un İstanbul Patriği Flavian'a gönderdiği dogmatik mektubu imzaladı. Gelişmeler Ortodoks babaları memnun etmişti ve Kudüs'e İznik Konsili'nde kabul edilmeyen unvan da verildi. Burada Kudüs Kilisesinin konumu ile ilgili Antakya Patrikliği'nin takınacağı tutum önemliydi. Çünkü bu patriklik Kudüs'ün de bulunduğu büyük bir alanda konumlandığından uzlaşma için Antakya'nın çok az da olsa Filistin'deki bir kısım topraktan vazgeçmeyi göze alması gerekiyordu. Bu noktada İmparator II. Theodosius (408-450), Kudüs'ün lehine Antakya'dan büyük bir toprak almasını istiyor gibi gözüküyordu. Sonuçta konsilin yedinci ve sekizinci oturumunun bitiminde Juvenal'in önerisi kabul edildi ve bu tarihten itibaren Kudüs, küçük bir bölge dâhilinde patriklik görünümü kazandı[10] ancak bu bölgeler sadece Filistin ve Arabistan'dan ibaretti. Roma, Antakya, İskenderiye ve İstanbul'dan sonra Kudüs'ün resmen patriklik seviyesine çıkması için 692 yılında yapılan Trullo veya Quinisextum Konsili'ni beklemek gerekecektir.[11]

Kadıköy Konsili nedeniyle Doğu ve Batı Kiliseleri arasındaki ayrımın Kudüs'teki tesiri de önemliydi. İlk başlarda kiliseler arasındaki ayrımın Kudüs'te yaşanmadığı görüldü ancak alttan alta ihti-

9 Meistermann, "Jerusalem", s. 688-689; Adrian Fortescue, *The Orthodox Eastern Church*, Catholic Truth Society, London, 1907, s. 27.

10 Meistermann, "Jerusalem", s. 689.

11 Fortescue, *The Orthodox Eastern Church*, s. 27.

laflar ortaya çıkmaya başlamıştı. 471 yılına gelindiğinde ise artık kiliselerin birlikteliğinin daha fazla devam etmeyeceği anlaşıldı ve Kadıköy Konsili kararlarını reddetmiş olan Ermeni, Süryani, Habeş ve Kıpti kiliseleri artık Kudüs'teki kilisede ortak komünyona katılmayacaklarını belirttiler. Dolayısıyla mevcut Kudüs piskoposunu tanımadıklarından zaman içinde kendi piskoposlarını Kudüs'e getirdiler ve bu durum Kudüs'teki kilise çatışmalarının ilkini ortaya çıkardı.[12]

Kudüs'te yaşanan kiliseler arasındaki ayrışmalar kutsal yapılar üzerindeki rekabeti de beraberinde getirdi ve her kilise kendi kadimliğini ve üstünlüğünü ortaya koyabilmek için bu yapılar üzerinde iddialarda bulunmaya başladı. Bunların en önemlilerinden biri de Hz. İsa'nın kabrinin bulunduğuna inanılan Diriliş (Kıyamet) Kilisesi'dir.[13] Kaynaklarda "Kenisat-ı Kumama" (Çöplük Kilisesi) ve "Kutsal Mezar Kilisesi" olarak da zikredilen bu kilise tarih boyunca Hıristiyanlar arasında tartışmalara neden olmuştur.[14] Yaşanan tartışmalarla birlikte Haçlı Seferlerine kadar kilisenin yönetimi Ortodoksların elinde kalmıştır. Kudüs'teki Latin Patrikliği'nin kuruluşu ile birlikte Katoliklerin eline geçen bu kilisenin idaresi Müslümanların yönetimi altında Hıristiyan grupları arasında paylaştırılmıştır.[15]

Hıristiyanlık tarihine bakıldığında ilk yıllardan itibaren Kudüs'te üç ana kilisenin ön plana çıktığı görülür. Bunlar Ortodoks Rum, Ermeni ve Latin kiliseleridir. Genel ağırlığa bakıldığında Ortodoks Rumların Kudüs'te daha etkin olduğu görülür. Kadıköy Konsili sonrası meydana gelen ayrışma Rumların buradaki ağırlığını daha da arttırmış hatta Ortodoks Rum Kilisesi Kudüs'te merkezî bir rol oynamıştır.[16]

Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethi sırasında Kudüs Kilisesi'nin başında Ortodoks Rum Patriği Sofranius (634-638) bulunmaktaydı.

---

12 O'Mahony, "Rome and Jerusalem", s. 103.

13 Ahmet Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar,* Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 31.

14 Sami Kılıç, İhsan Satış, Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi İle İlgili Tartışmaları, History Studies, Volume 3/3, Samsun, 2011, s. 229.

15 Kılıç, Satış, Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi İle İlgili Tartışmaları, s. 230.

16 Catherine Nicault, *Kudüs 1850-1948,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 164.

Patrik, fetih sonrası Hz. Ömer'e Kutsal Mezar Kilisesi de dâhil olmak üzere Kudüs'teki Hıristiyan yapıtlarını gezdirirken namaz vakti yaklaşmış, Patrik de kendisine bu mekânda ibadetini yapabileceğini belirtmiştir. Ancak halife burayı daha sonra Müslümanların Hıristiyanlardan alabileceği kaygısıyla reddetmiştir.[17] Daha sonra şehrin teslimi ile ilgili bir ahitname imzalanmış ve cizye ve haraç vergileri karşılığında gayrimüslimlere bir takım haklar tanınmıştır.[18] Buna göre Hıristiyanlar kiliselerini ve diğer kutsal mekânlarını ellerinde tutmaya devam edecekler ve hiçbir kimse zorla İslam'a girmeye mecbur tutulmayacaktı.[19]

Ermeniler de Kudüs'te bulunan kutsal mekânlar üzerindeki haklılıklarını eskiden beri bu topraklarda bulundukları iddiasıyla temellendirmekteydiler. Kudüs'te, IV. yüzyıldan itibaren varlıkları hissedilir derecede artan Ermeniler, buradaki kutsal yapılar üzerindeki haklarının Hz. Ömer'in şehri ele geçirdiği 638 yılında teyit edildiğini belirtmektedirler.[20] Hz. Ömer'in Ermenilere bu hakkı verdiği yönündeki iddialar tarihi bir vakıa olmanın yanında,[21] daha sonra bu haklar Selahattin Eyyubi ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde sık sık tekrarlanacaktır. 1850'li yıllarda Kırım Savaşı öncesinde Kudüs'teki Ortodoks Rumlar ve Katoliklerle ilgili tartışmalarda hakların verilmesi konusundaki geleneğin kaynağı hep Hz. Ömer'e işaret edilmiştir.[22] Hz. Ömer'in Kudüs'teki gayrimüslimlere tanıdığı haklar en çok da Ermenileri sevindirmiştir. Ahitname ile Ermeni piskoposu artık patriklik seviyesine çıkartılmış ve o ana kadar Rumların ağırlığının bulunduğu tapınakları koruma imtiyazı Ermenilerle ortak kılınmıştır.[23]

Latinler ise Rum ve Ermenilerden daha geç bir dönemde Kudüs'te varlıklarını hissettirebilmişlerdir. Onlar Kudüs'teki meşruiyetlerini Harun Reşit Dönemi'ne (786-809) kadar götürürler. Buna

---

17 Meistermann, "Jerusalem", s. 693; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, C. 1, s. 3; Muammer Gül, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi*", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl 2001, Sayı II, Urfa, s. 49-50.

18 Gül, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi*",* s. 49-51.

19 Meistermann, "Jerusalem", s. 692.

20 Nicault, *Kudüs,* s. 167.

21 Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi,* Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 112.

22 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. MKT., 1205/26.

23 Nicault, *Kudüs,* s. 167.

göre Harun Reşit, Bizans'a karşı bir blok oluşturabilmek için Kutsal Roma Germen İmparatoru Şarlman ile dostane ilişkiler geliştirmiş ve bu ilişkiler doğrultusunda Şarlman, Harun Reşit'in huzuruna elçiler göndermiş ve Hıristiyanların Kudüs'ü serbestçe ziyaret etmesini istemiştir.[24] Harun Reşit tarafından uygun görülen bu istek neticesinde Katolikler Kudüs'te vakıf kurmak, buradaki Hıristiyanlara sadakalar göndermek ve Kudüs kiliselerinde duaların Latince okunması gibi imtiyazlar elde etmişlerdir.[25] Bazı kaynaklarda Harun Reşit'in Frenklere Hz. İsa'nın Mukaddes Kabri'nin anahtarları verdiği belirtilmekteyse de bunda tam bir açıklık yoktur hatta bu hususun gerçek dışı olduğunu belirtenler de bulunmaktadır.[26]

Haçlı Seferlerine kadar olan dönemde Kudüs'teki din adamlarının rolüne genel olarak bakıldığında şu piskoposların daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar arasında; Azize Helena ile birlikte kutsal haçı bulan Macarius (313-333), kilise babalarından olan Kudüs Piskoposu Aziz Cyril (351-386), Kudüs'ün patriklik görünümü kazanmasında etkin bir rol oynayan Juvenal (417-458) ve monofizitliğin hızla yayıldığı bir zaman diliminde diyofizit anlayışı savunan ve Müslümanların Kudüs'ü fethettiğinde Kudüs piskoposu makamında bulunan Sofranius (634-638) sayılabilir.[27]

Haçlı Seferleri ve Latin Patrikliğinin Kuruluşu

1071 Malazgirt Savaşı sonrası Bizans İmparatoru VII. Mikhael'in (1071-1078) Türklere karşı Avrupa'dan destek arayışları ile başlayan ve 1291 senesinde Memlûk Sultanı el-Eşref Halil'in Akka'yı fethiyle sona erecek bir zaman aralığını içeren Haçlı Seferleri'nin siyasi, dini, ekonomik ve kültürel birçok sonuçları vardır. Bu Haçlı Seferleri'nden biri de 1099 yılında yapılan ve Haçlıların Kudüs'ü ele geçirmesiyle neticelenen seferdir.[28]

Kudüs'ün Yönetiminde Sivil ve Ruhani Liderlerin Rekabeti

Haçlılar Kudüs'e geldiklerinde kısa zaman içerisinde bir yönetim krizi ile karşılaştılar. Bunun sebebi Kudüs'teki merkezi yönetimin

---

24 Nicault, *Kudüs,* s. 170.

25 Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri,* Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008, s. 21.

26 Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* Esra Yayınları, Konya, 1994, C. 3, s. 143; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* C. 1, s. 22, 34; Nicault, *Kudüs,* s. 170.

27 Fortescue, *The Orthodox Eastern Church,* s. 27.

28 Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri,* s. 17.

sivil mi yoksa dini bir otorite tarafından mı sağlanacağı meselesiydi ki ilk haçlı seferi Kudüs'te dini bir devlet kurulması yönünde bir düşünceyle hareket etmişti.[29] Ancak papanın delegesi ve aynı zamanda Le Puy Piskoposu Adhemar de Monteil, Kudüs yolunda öldüğünden Latin ruhban sınıfı kendi başlarına kalmışlardı.[30] Adhemar, hiç şüphesiz haçlı seferindeki en önemli simalardan biri olup Papa Urbanus'un (1088-1099) haçlı seferi ile ilgili yaptığı konuşması onu çok heyecanlandırmış ve papanın önünde diz çökerek kutsal sefere katılması için ondan izin istemişti. Adhemar'ın bu davranışı papanın etrafındaki diğer din adamları için de bir örnek olmuştu. Diğer birçok sebeple birlikte soylu bir aileye mensubiyeti ve dokuz yıl öncesinde Kudüs'e bir hac ziyareti yapmış olması onun önder olarak ön plana çıkmasında etkili olduğu söylenebilirdi.[31]

Adhemar yaşamış olsaydı, büyük bir ihtimalle idarenin nasıl olacağı ve devlet başkanının kim olacağına dair bir belirsizlik olmayacaktı. Çünkü o, Papa Urbanus'un isteklerini iyi bilen bir kişiydi. Bununla birlikte çoğu haçlının bilmemesine karşılık papa, Adhemar'a Pisa Piskoposu Daimbert'i (Dagobert) halef tayin etmişti. Fakat Daimbert'in kişilik yapısı papanın politikalarını uygulayacak bir görüntü ortaya koymuyordu. Mevcut şartlarda din adamlarından en aktif gözükeni Maturano Piskoposu ve Norman-İtalyan asıllı olan Arnould (Arnulf) idi. Bu kişi Arnould Malecorne de Rohes isimli kişinin patrikliğe, kendisinin ise Bethlehem başpiskoposluğuna atanmasını teklif etti. Arnould Melecorne'nin bazı özellikleri Haçlıların bir kısmında memnuniyet uyandırmaktaysa da diğer bir kesim tarafından hoş karşılanmadığından tüm bu belirsizlikler nedeniyle patriği kraldan önce seçme düşüncesi bir kenara bırakılmış oldu.[32] Kısa zaman içerisinde sivil bir lider seçme konusuna geçildi ve yapılan görüşmeler sonucunda Godefroi de Bauilon kutsal mezarın savunucusu unvanıyla Kudüs'teki idarenin başına getirildi.[33]

---

29 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, C. 2, s. 258-259.

30 Maximos IV Sayegh, *The Eastern Churches and Catholic Unity,* Herder and Herder, New York, 1963, s. 172; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı (15. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu),* Çev. Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 22.

31 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* C 1, s. 85.

32 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* C 1, s. 224.

33 Işın Demirkent, "Haçlılar maddesi", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 14, Ankara, 1996, s. 530.

Sivil lider olan Godefroi'nin kimler tarafından ve nasıl seçildiği konusunda tam bir netlik olmayıp, onun yüksek rütbeli ruhaniler ve haçlı reislerinin ileri gelen şövalyeleri tarafından seçilmiş olabileceği ihtimal dâhilindedir. Dindar bir kişilik yapısına sahip olan Godefroi, her ne kadar Kudüs kralı olarak seçilmişse de krallık tacı takmayı reddediyor ve kutsal ülkenin en yüksek hâkiminin İsa'nın kilisesi olduğu kanaatini taşıyordu.[34] Godefroi'nin başa geçmesinden sonra ruhaniler patrik seçme işine koyuldular ve yapılan görüşmeler sonucunda Normandiyalı Robert'e bağlı Papaz Arnould, Kudüs Patrikliği'ne getirildi.[35] Arnould'un patrik olarak seçilmesi birçok itirazın sonucunda gerçekleşmişti. İtirazlardan biri onun şahsiyetiyle, diğeri ise dini rütbesinin bu makama yeterli olmadığıyla ilgiliydi.[36] Seçim işinde Papalığa danışılmamış olması ve bu kurumun görüşlerine itibar edilmemiş olması da diğer sıkıntılı bir konuydu.[37]

Arnauld, Kudüs patrikliği makamına oturmuş olsa da bu makamda fazla kalamadı ve 1099'da azledilerek yerine Pisa piskoposu Daimbert (1099-1105) geldi.[38] Godefroi, Daimbert'i efendisi olarak tanıdı ve ona bağlılık yemini etti.[39] Gelişmeler Daimbert'in hâkimiyet alanının genişlediğini gösterse de Daimbert şekli bir hâkimiyetle yetinmiyor ve daha büyük yetkiler peşinde koşuyordu. Kiliseye karşı olumlu bir tutum takınan ve Pisalıların yardımını kaybetmek istemeyen Godefroi de onun isteklerini geri çevirmiyordu. Bu nedenlerden dolayı Godefroi, Yafa'nın dörtte birini ona teslim etti ancak Daimbert bununla yetinmeyip Yafa'nın tümüyle birlikte Kudüs'ün de teslimini istemekteydi. Godefroi buna razı olmakla birlikte şövalyelerden gelen itirazlar üzerine teslimin ertelenmesini istemiştir.[40]

Godefroi hastalandığı zaman yerine geçecek kişi için tartışmalar yaşanmakta, Patrik Daimbert şehre el koyacağı anı beklemekteydi. Çünkü Godefroi hasta yatağındayken daha önce verdiği söze

---

34 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* C. 1, s. 226.
35 Holt, *Haçlılar Çağı,* s. 24.
36 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* C. 1, s. 227.
37 Sayegh, *The Eastern Churches and Catholic Unity,* s. 173.
38 Louis Brehier, "Jerusalem (After 1291)", *The Catholic Encyclopedia,* Volume 8, ed. Herbermann, Charles G., C., Robert Appleton Çompany, Newyork, 1912, s. 707.
39 Holt, *Haçlılar Çağı,* s. 25.
40 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* C. 1, s. 241.

sadık kalarak Küdüs'ü Patrik Daimbert'e vasiyet etmişti.[41] Gelişmeler Kudüs'ün bir kilise devleti olmaya doğru yol aldığını ortaya koyuyor gözükse de Daimbert'in gücünü zayıflatan hadiselerin gelişmesi işin seyrini değiştirdi. Onun iktidarının temelini oluşturan Pisa filosu 1100 yılında Kudüs'ten ayrılmış ve memleketlerine dönmüşlerdi. Aynı yılın temmuz ayında Godefroi öldü.[42] O, öldüğü sırada nüfuzlu şövalyelerden Warner de Gray'dan başka şehirde kimse yoktu. Patrik Daimbert ve diğer nüfuzlu şövalyeler Akka'daki savaşa katılmışlar, Warner ise idarecilik yapamayacak kadar yaşlıydı. Buna rağmen o, şehirdeki nüfuzlu kimselerle istişare ederek Remle piskoposunu Godefroi'nin Urfa'daki kardeşi Baudouin'e (Baldwin) haber vermek üzere gönderdi.[43] Baudouin (1100-1118) de çağrıya uyarak geldi ve 1100 yılının Noelinde Betlehem'de Daimbert'in elinden kral olarak tacını taktı. Patrik, kralı taçlandırırken bunu çok memnuniyet içerisinde yapmamış hatta Baudouin de durumun farkındaydı. Onun bu olaylara pragmatist bir çerçeveden baktığı söylenebilir. Çünkü Batı'dan gelen vakıf malları kiliseye aktığından bu kurumu kontrol altında tutmak onun için faydalı olacaktı. Sebepleri ne olursa olsun yapılan taç takma töreniyle birlikte artık Latin Krallığı da kurulmuş oluyor,[44] dolayısıyla da Patrik Daimbert'in teokrasi amaçlı bir devlet yapısı düşüncesi bir sonuca varmıyordu.[45]

Selahattin Eyyubi'nin 1187'de Kudüs'ü aldığı tarihe kadar taç giyme töreni patrikler[46] tarafından icra edilmiş ve Bethlehem'de gerçekleşmiştir.[47] Bu tarihe kadar patriklerle krallar arasındaki ilişkilere genel olarak bakıldığında uyumlu bir çalışma ortamı olduğu

41 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 1, s. 244.

42 Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 25.

43 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 1, s. 244.

44 Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 25; Demirkent, "Haçlılar maddesi", s. 530; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 2, s. 66; Fortescue, "Latin Kingdom of Jerusalem, (1099-1291)", *The Catholic Encyclopedia,* Volume 8, ed. Herbermann, Charles G., C., Robert Appleton Çompany, Newyork, 1912, s. 695.

45 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 1, s. 252.

46 Kudüs'teki Latin Krallığı (1099-1187) yılları arasında patriklik yapan isimler şunlardır: Arnould (1099), Daimbert (1099-1107), Arlesli Ghibellin (1107-1111), Arnulf (1111-1118), Guarimund (1118-1128), Stephen (1128-1130), William (1130-1145), Fulcher (1146-1157), Amalric (1157-1180), Heraclius (1180-1191).

47 M. Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 25.

görülür. Ancak Daimbert gibi krallıktan bağımsız bir güç oluşturmaya çalışan bazı patriklerin bulunduğu da bir gerçektir.[48]

Patrik Herakliyus (1180-1191) döneminde Kudüs Latin Kilisesi'nde farklı bir gelişme yaşanacaktır. Bu da Selahattin Eyyubi'nin kuvvetleriyle Kudüs'ün tekrar Müslümanların eline geçmesidir. 20 Eylül 1187 yılında Selahattin Eyyubi'nin orduları Kudüs önünde ordusunu kurunca Frank savaşçıları mücadele etmek istemişler ancak Patrik Herakliyus ve diğer bazı Kudüs ileri gelenleri buna karşı çıkmıştır. Burada Kudüs'teki yerli Ortodoksların tavrını da yadsımamak gerekir ki Latin Kilisesi karşısında eziklik hisseden Ortodokslar Selahattin Eyyubi'ye şehrin kapılarını açacaklarını belirtmişlerdi.[49]

Kudüs'ü terk eden Haçlılar ellerinde bulunan Sur, Trablus ve Antakya gibi şehirlere yerleştiler ve Kudüs Krallığı bir asır daha Akka merkez olmak üzere kıyı şehirlerinde varlığını sürdürdü. Müslümanların hâkimiyetinden sonra Kudüs'teki dini yapıda bir takım değişiklikler meydana geldi. Kutsal yerlerin idaresi Ortodokslara teslim edilirken, Ortodoks ve Yakubi Hıristiyanların şehirde kalmasına, dışarıdaki Yahudilerin şehre gelmesine[50] ve Ortodoks patriğin tekrar Kudüs'e dönüşüne izin verildi.[51]

Kudüs'ün haçlılar tarafından kaybedilişi Papa III. Urbanus'u çok üzdü ve bu üzüntüyle çok zaman geçmeden de papa öldü.[52] Şehrin kaybedilişi ile birlikte Kudüs Latin Patrikleri[53] de Latin kralların saraylarında ikamet ettiler. Krallığın son dönemlerine doğru Akka krallığın merkezi olduğundan buradaki piskoposlukla patriklik birleştirilmiş oldu.[54]

---

48 Fortescue, "Latin Kingdom of Jerusalem, (1099-1291s. 699; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi (Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187),* C. 2, s. 29, 66-69.

49 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 2, s. 389-390.

50 Demirkent, "Kudüs [Haçlılar Dönemi] maddesi", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara, 2002, s. 331-332.

51 Brehier, "Jerusalem (After 1291)", s. 707.

52 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi (Akka Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, C. 3, s. 4

53 Bu patrikler şunlardır: Michael; Parmalı Albert (d. 1214), Gerald veya Girold (1214-1227), Robert (1227-1254), James Pantaleon (1254-1261), William (1261-?), John (1270-1278), Nicholas (1278-1294). Bkz. Brehier, "Jerusalem (After 1291)", s. 707.

54 Brehier, "Jerusalem (After 1291)", s. 707.

Kudüs Latin Patrikliği'nin Yapısı

Haçlı Seferleri sonucunda yapılan ilk işlerden biri ele geçirilen şehre Latin piskoposların yerleştirilmesidir. Latin hiyerarşinin başında Kudüs ve Antakya olmak üzere iki patriklik vardı.[55] Buradaki patriklikler Kudüs ve Antakya'daki Ortodoks Rum Kilisesi'nin yerine geçtiğinden yaşanan gelişmeler Ortodoks Kilisesi'nin aleyhine bir durumu da ortaya çıkarmıştı.[56] Kudüs Latin Patrikliği'nin merkezi Kutsal Mezar Kilisesi olup, piskoposluk kurulundan oluşan bir rahip tarafından idare edilmekteydi.[57] Din adamları tarafından seçilen ve insanların takdirini de kazanmış olan patrik, papanın onayıyla birlikte Kudüs Kilisesi'ndeki yetkisini kullanabiliyordu.[58]

Kudüs Latin Patriğinin yetki alanına bakıldığında Sur, Kaysariye, Nazareth, Rabbot-Moab olmak üzere dört başpiskoposluktan oluştuğu görülür. Bununla birlikte piskopos rütbesinde dokuz manastırın başrahibi ve beş papaz da bulunmaktadır. Şövalye tarikatları gibi bazı manastırlar ise direkt papaya bağlıdırlar.[59] Templiler, Hospitalierler ve Tötonik Şövalyeleri gibi tarikatlar dini işlerini papalık vasıtasıyla görüyorlar ve kral onların dünyevi işlerine karışmıyordu. Ayrıca kendilerine ait orduları da bulunmakta olup yapılan bolca bağışlarla çok zaman geçmeden Avrupa ve Filistin'de hesaplanamaz kaleler ve tımarlar elde etmişlerdi.[60] Bu tarikatlar gibi Kudüs Latin Kilisesi de arazi ve para bakımından oldukça zengin olup, patrikliğe ve manastırlara Avrupa'nın her yerinden emlak ve arazi bağışları yapılıyordu.[61]

Kudüs Latin Kilisesi'nin hukuki birçok yetkileri de bulunmaktaydı. Kilise evlenme, boşanma, vasiyet ve dini disiplinle ilgili özel mahkemelere sahip olup, bu mahkemeler Batı'daki yargı organlarının işleyişine göre çalışmaktaydılar. Kudüs'ün kardeş kilisesi Antakya patriği ise ruhani bir meclis tarafından seçilir, atama ise dünyevi bir hükümdar tarafından yapılırdı. Mali açıdan Antakya Kilisesi Kudüs Kilisesi kadar zengin olmayıp patrikliğin yargısal yetki

---

55 T. A. Archer, Charles L. Kingsford, *The Crusaders (The Story of The Latin Kingdom of Jerusalem),* G. P. Putnam's Sons, London, 1894, s. 129.

56 Holt, *Haçlılar Çağı,* s. 38.

57 Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamınında Doğu ve Batı,* Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 224.

58 Fortescue, "Latin Kingdom of Jerusalem, (1099-1291)", s. 699.

59 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 250.

60 Fortescue, "Latin Kingdom of Jerusalem, (1099-1291)", s. 699.

61 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 2, s. 259.

alanında el-Bâre, Tarsus, Misis ve Urfa başpiskoposlukları bulunmaktaydı. Antakya ile Kudüs Latin Patrikliği arasında hangi bölgenin kimin yetki alanında olacağına dair zaman zaman rekabetler yaşanmaktaydı. Örneğin Sur şehri egemenlik kapsamında Kudüs Krallığı'nın bir parçası iken geleneklere göre Antakya Patrikliği'ne bağlı kalmıştı. Papa II. Paschalis'in (1099-1118) telkinleriyle Sur'un Kudüs'e bağlanması istenmiş ve bu istek yerine getirilmiştir. Ancak papalık tarafından desteklemesine rağmen Kudüs patriğinin Trablus, Antartus ve Cebele piskoposlukları üzerindeki isteği sonuçsuz kalmıştır.[62]

Piskoposluk yetki meselesiyle alakalı olarak Sayda ve Beyrut şehirleri üzerinde de iki patriklik arasında tartışmalar yaşanmıştır. Kudüs krallığının egemenliği altında olan bu şehirleri Kral Baudoin Kudüs patrikliğine bağlamış ve bunun üzerine Antakya Patriği Bernhard, Papa Paschalis'e bir mektup yazarak yapılanların kilise hukukuna aykırı olduğunu dair şikâyette bulunmuştur. Ancak papa ilk başta değişen şartlara göre farklı hükümlerin verilebileceğine dair ifadelerde bulunmuşsa da iki yıl sonra bu söyleminin tam tersine Antakya Patrikliğinin iddialarını haklı bulmuştur. Sonuçta papanın karşı çıkışına rağmen bu iki piskoposluk şehri Kudüs Patrikliğine bağlı kalmaya devam etmiştir.[63]

Kudüs'te Latinleştirme Faaliyetleri ve Diğer Kiliselere Karşı Tutumlar

Haçlılar Kudüs'e geldiklerinde Hıristiyan dini yapıları üzerinde de bir takım tasarrufta bulundular ve öncelikle Kudüs'teki Latin piskoposunu patrik yaparak diğer mezheplere karşı bir üstünlük kurdular.[64] Ortodoks Patriği Simeon'un Haçlı kuşatması esnasında Kıbrıs'a gitmiş ve orada sürgünde ölmüş olması Latin patriğinin seçimini büyük oranda kolaylaştırmıştı.[65] Patrik seçiminin yanında Ortodoks papaz sınıfı yeni Kudüs Latin Krallığının desteğiyle Katolik papaz sınıfı ile yer değiştirmiştir. Kutsal mekânlardaki mimari yapı da bundan nasibini almıştır. Örneğin Ortodoks bir mimari anlayışla

62 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* C. 2, s. 260.

63 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* C. 2, s. 84.

64 O'Mahony, "Rome and Jerusalem", s. 103.

65 Sayegh, *The Eastern Churches and Catholic Unity*, s. 171-172; Fortescue, "Latin Kingdom of Jerusalem, (1099-1291)", s. 703.

yapılmış olan Hz. İsa'nın kabrinin görüntüsü, Katolik bir tarza büründürülmüştür ki bu yapı günümüze kadar da halen aynı şeklini korumaktadır.[66]

Kudüs'te Katolikleştirme faaliyetleri Patrik Arnould (1099) zamanında başlamış ve patrik ilk faaliyetini Kutsal Mezar Kilisesi'nde Doğu kilise geleneklerine göre ayin yapan bütün papazları aforoz ederek göstermiştir. Kutsal Mezar Kilisesi o zamana dek Doğu Hıristiyan mezheplerinin tümüne açık olup 461 yıllık İslam'ın egemenliği altında Hıristiyanlar bu haklarını serbestçe kullanmışlardı. Ancak Latinlerin buradaki varlığıyla işler bir anda değişmiş[67] ve bundan en çok Ortodoks Rumlar etkilenmiştir.[68] Ortodoks Rumlar Haçlıların Kudüs'ü ele geçirmesi esnasında yüksek ruhanilerinin tümü sürgünde olduğundan Latin Kilisesini ister istemez kabul etmişlerdi.[69] 1142 yılında II. Arsenius'un patrik olarak seçilmesine kadar bu böyle devam etmiştir. Ancak Arsenius patrik seçilmiş olmasına rağmen Kudüs'te ikamet edememiş ve şehrin Müslümanların eline geçtiği 1187'ye kadar İstanbul'da kalmıştır.[70]

Patrik Daimbert de selefi Arnould gibi Ortodoks Rumlara baskı yapmaya çalışmıştır. Daimbert, Ortodoks papazları Kutsal Mezar Kilisesi'nden tamamen atma teşebbüsünde bulunmuşsa da birçok sebepten dolayı amacına ulaşamamıştır. Bu sebeplerin en önemlilerinden biri Kudüs kralının koyduğu ağırlıktır ki bu noktada Kudüs'teki Latin ruhaniler ile kralların Ortodokslara karşı tutumunu birbirinden ayırmak gerekir. Kudüs krallarının zaman zaman Ortodokslarla yakınlaşma içinde oldukları görülmektedir. Örneğin Kral Baudoin'in karısı Melisende'ın annesinin bir Ortodoks prensesi olması gibi akrabalık ilişkileri ve yine Baudouin'in Filistin'deki en yüksek Ortodoks din adamı olan Aziz Sabas manastırı başrahibine iyi davranması bu yakınlaşmaya birkaç örnektir. Ancak bu iyi niyetli samimi ilişkilerin Rum ve Latin ruhanileri arasında görmek mümkün olmamıştır.[71]

---

66 Nicault, *Kudüs,* s. 170.

67 Demirkent, "Kudüs [Haçlılar Dönemi] maddesi", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C 26, Ankara, 2002, s. 330.

68 Holt, *Haçlılar Çağı,* s. 38.

69 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* C. 2, s. 268; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* C. 1, s. 227.

70 Fortescue, "Latin Kingdom of Jerusalem, (1099-1291)", s. 703.

71 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* C. 2, s. 268.

Latin Patrikliğinin kuruluşu sonucunda Kudüs'teki tekelleşme, Kıpti Hıristiyanları da etkilemiştir. Kıptilerin Kudüs'e ve Kutsal mezara yıllık hac ziyareti yapmalarının yasaklanması Kıptiler için kabul edilmesi çok zor bir durumdu. Çünkü imkânı olan her Kıpti için hacca gitmek kutsal bir görev olup, Mesih'in mezarında eğilmek ve onun ayak izlerinden yürüyerek kutsanma hakkından yoksun bırakılmak bir Kıpti için büyük bir mahrumiyetti.[72]

Haçlı Seferleri diğer Doğu Hıristiyanlarının aksine Ermeni ve Marunî Hıristiyanlar arasında daha olumlu karşılanmıştır. Hatta Ermeniler daha Kudüs alınmadan Urfa taraflarında Haçlılara büyük yardımda bulunmuşlardı.[73] Haçlılarla müttefik hareket eden Ermeniler karşılık olarak Kudüs'te gasp edilen hakların bir kısmını muhafaza etmiş ve yerli Gürcülerden Kudüs'ün önemli ziyaret yerlerinden biri olan Siyon Dağı'ndaki Aziz Yakup Manastırı'nı ve Katedralini satın almış ve patriğin ikametgâhını da oraya yerleştirmişlerdir.[74]

Ermenilerin ileri gelenleriyle Haçlılar arasında meydana gelen yakınlık Kilikya'daki Ermeni Kilisesi'ni Latin etkisi altına almıştır. Bu yakınlaşmayla birlikte Ermenilerden Katolikliğe geçenler olmuş ve bu olay Ermeni Kilisesi içerisinde uzun yıllar Ortodoks-Katolik tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Ancak Ermenilerin büyük kitleler halinde Katolikleşmesi için XVIII. yüzyılı beklemek gerekecektir. [75] Ermeniler gibi Marunîler de Haçlı Seferleri sürecinde Katolikleşen topluluklardandır. Marunîler, Haçlıların bölgeye gelişlerini sevgiyle karşılamış ve halk zamanla Katolik kiliselere gitmeye başlamıştır. Hatta Katolik başlığı (mitre) ve yüzük gibi eşyaların, ruhban sınıfı tarafından kullanılmaya başlandığı görülmüştür. Bu gelişmeler doğrultusunda 1182 yılında 40 bin Marunî Antakya Latin Patriği'nin önünde eski inançlarından döndüklerini belirterek Katolikliğe geçtiklerini ilan etmişlerdir.[76]

Kudüs'teki bu Latinleştirme ile birlikte sonraları Kudüs Kilisesi'nin litürjisinin kökeni ile ilgili tartışmalar yaşanmıştır. Bunlar-

---

72 Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, s. 113.

73 *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, Çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000,* s. 194-197.

74 Nicault, *Kudüs*, s. 48, 168.

75 Ahmet Türkan, *Osmanlı Papalık İlişkileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 4.

76 Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, s. 426.

dan biri 1961 yılında Grek Melkit Katolik Kilisesi'nin otoriteleri tarafından yayınlanan 35 sayfalık bir broşürdür. Kudüs Latin Patriklik Kilise okulunda profesör olarak çalışan Peder Pierre Medebielle'nin kaleme aldığı bu broşürdeki iddialardan birinde Latinlerin veya Roma ritini uygulayan Katoliklerin Kudüs'teki varlıklarının Hıristiyanlığın ilk yıllarına kadar gittiği belirtilmektedir. Bu iddia Kudüs'te inşa edilmiş olan Katolik yapıtlarıyla ve orada bulunan gruplarla temellendirilmiştir. Bunlar arasında Betlehem'deki Aziz Jerome Manastırı, Aziz Pavlus Manastırı, Kudüs'te bulunan ve dördüncü ve beşinci yüzyıla ait olan Aziz Melania ve Aziz Rufinus'un evleri gibi yapılar ve Aziz Gregory döneminde Kudüs şehri ve Tabor Dağı'nda bulunan Benedictenler yer almaktadır. Bu iddialara Antakya Patriği Maximos IV Sayegh (1947-1967) şiddetle karşı çıkmıştır. Sayegh'e göre Latin Katoliklerin Kudüs'te dördüncü ve daha önceki yüzyıllarda bireysel ve kurumsal varlıklarının olduğu bir hakikatti. Ancak bu, en eski kilise liturjisinin Latinlik olduğu anlamına gelmemekteydi. Çünkü Kutsal Topraklarda ne sadece Latinler vardı ne de sayıca en fazla grup bunlardı. Bilakis, Kıptiler, Etiyoplalılar ve Ermeniler de burada bulunan gruplardandı. Sayegh, bu dini grupları saydıktan sonra "Biz buradan Kudüs'ün yerel patrikhaneyi dışlayan ve Kıpti veya Etiyopya ritini Kutsal Şehre empoze eden bir Kıpti veya Etiyopya Patrikliği olması gerektiği sonucuna mı varıyoruz" diye bir anoloji yaparak karşı iddialarını sürdürmüştür. Sayegh'e göre Kıptiler ve Etiyopyalılar askeri bir güçleri olmadığından Kudüs'te dini ve siyasi bir ağırlık oluşturamamışlardı. Dolayısıyla da Etiyopya ritinin Kudüs'e Latin ritinden daha fazla yabancı olduğu söylenemezdi.[77]

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Haçlılar sayesinde Kudüs'te varlık bulan Latin Patrikliği diğer kiliseler üzerinde baskıcı bir rol oynamıştır. 1291 yılında II. Haçlı Krallığı'nın merkezi olan Akka'nın düşüşüyle birlikte Haçlı Seferlerinin de sonu gelmiştir.[78] Gelişmeler bir anlamda Kudüs Latin Patrikliğinin de sona erdiğini ortaya koymaktadır ki bu tarihten itibaren Kudüs'teki Latin çizgisi Roma'da yaşayan ve konumları sadece unvandan ibaret olan patrikler vasıtasıyla sürdürülmüştür. Ancak Roma'daki Saint Laurence bazilikasını kullanan bu din adamlarının bir patriklik kilisesi

77 Sayegh, *The Eastern Churches and Catholic Unity*, s. 168-170.

78 Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, s. 257.

olmamıştır. Kudüs'te fiili anlamda bir patrikliğin tekrar oluşması için XIX. yüzyılın ortalarını beklemek gerekecektir.[79]

Fransiskenler Kudüs'te

Kudüs'te Latin Patriklerinin yokluğunda Fransiskenlerin ön plana çıktığı görülür. Onlar, Kudüs'e ilk defa Aziz Francis tarafından 1219'da gönderilmişlerdi. Latin Krallığı'nın Kudüs'teki hâkimiyeti boyunca diğer Katolik tarikatları gibi Fransiskenler de etkin rol oynamışlardı ancak Krallığın yıkılışı ile birlikte bu tarikatlar sınır dışı edildiler. Fransisken ve Dominikenler çok geçmeden Memlûklerden izin alarak tekrar Kudüs'e döndüler. Bu dönüşte Katolik devletlerin büyük rolü olmuştu. Özellikle Napoli Kralı Anjoulu Robert ve kraliçe Aragonlu Sancha'da Fransiskenlere büyük destek vermekteydi.[80] Fransiskenlerin, Kudüs'teki esas varlık gösterdikleri zaman dilimi 1333 yılı sonrasıdır. Onlar bu tarihten sonra Kutsal Topraklarda mabetlerini tekrar kurmuşlar ve etrafında küçük bir Katolik kurumu oluşturmuşlar ayrıca Kudüs'teki Katolik kutsal mekânların koruma hakkını da kalıcı olarak elde etmişlerdir.[81] Diğer yandan, 1333 yılından 1847'ye kadar Katoliklerin kutsal topraklardaki temsilciliği rolünü de üstlenmişler ancak onların buradaki varlıkları Latin Krallığı döneminin tersine yabancı bir statüde devam etmiştir.[82]

Memlûk Devleti'nin idaresi altında 250 yıl Kudüs'te bulunan Fransiskenler zaman zaman bir takım zorluklarla karşılaşmışlarsa da Memlûklerin son dönemlerine doğru 1506 yılında Kudüs'teki Katolikler için tekrar bir canlanma meydana gelmiştir. Fransa Kralı XII. Luis Kudüs'e iki elçi göndermiş ve bununla Kutsal Topraklardaki Katoliklerin hamisi olduğunu göstermiştir.[83] Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethiyle (1517) birlikte Katoliklerin etkinliği tekrar zayıflamıştır ve Kudüs'te daha çok Ortodoks Rumların sözü geç-

79 Brehier, "Jerusalem (After 1291)", s. 707.

80 Charles A. Frazee, *Catholic and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923,* Cambridge University Press, Newyork, 1983, s. 59.

81 O'Mahony, "Rome and Jerusalem", s. 103.

82 Sayegh, *The Eastern Churches and Catholic Unity,* s. 180.

83 Frazee, *Catholic and Sultans,* s. 60.

meye başlamıştır. Hatta Kudüs Rum Patriği, servetlerini ve nüfuzlarını kiliselerinin emrine sunan Fenerli Rum Beylerine[84] bağlı görev yapar hale gelmiştir.[85]

XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde Kudüs'teki Fransiskenlerin Ortodokslar aleyhine elini güçlendiren bir hadise meydana gelmişti. Osmanlı Padişahı II. Süleyman Dönemi'nde (1687-1691) Divan-ı Hümayunda alınan karar doğrultusunda kutsal makamlar üzerinde Fransiskenlere öncelik tanınmakta ve XVII. yüzyılın başlarında Ortodoks Rumlara verilmiş olan malların iadesi istenmekteydi. Fransa Kralı, Katoliklerin elde ettiği bu kazanımları perçinlemek için XIV. Luis Sebastian Brémond'u Kudüs'te bir konsolosluk açması için görevlendirdi. Ancak Bremond 1700'de Kudüs'e geldiğinde kalabalık bir Ortodoks ve Müslüman kitleyle karşılaşacak ve şehirden ayrılmak zorunda kalacaktı. Sonuçta alınan yoğun tepkiler nedeniyle de Latinler Kudüs'teki eski yerlerine dönmek ve ellerindekiyle yetinmek zorunda kaldılar. Genel sürece bakıldığında Kudüs'te Latinlerin Rumlarla yaşadığı anlaşmazlıkların artık olağan hale geldiği görülür ki bununla ilgili en güzel örnek Kudüs'ü ziyaret eden İngiliz bir grubun Fransisken papazla olan diyaloglarıdır. Kilisede görevli Fransisken muhafız papaz, ziyarete gelen İngilizlerle konuşurken kolundaki büyük yara izini gösteriyor ve onlara tartışmaların hangi boyutta olduğunu anlatmaya çalışıyordu.[86]

Kudüs'teki Fransiskenlerin dini faaliyetlerine bakıldığında onlar, hac işlerini organize ediyorlar ve Doğudaki kilise servisleri için programlar hazırlıyorlardı. Sayıları ise iki yüz civarında olup 1730'da Avrupa'dan gelen tacirlerle bu sayıda bir artış meydana gelmişti. 1755'te ise Fransiskenler hâkimiyet alanını daha da genişletti ve Kudüs'teki Santa Maria Kilisesi'nin sorumluluğunu tek başlarına üzerlerine aldılar. Gelişmeler Ortodoksların aleyhine bir durumu ortaya çıkardığından 2 Nisan 1757'de kalabalık bir Ortodoks grubu

---

84 Fenerli Beyler, Osmanlı Devleti'nin önemli makamlarında görev alan Rumlardır. Özellikle XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Rumların kilise hiyerarşisinde ve eğitim sisteminde önemli yerleri işgal etmişlerdir. Batıyı model alan bu beyler Rum cemaatinde bir takım değişiklikler de talep etmişlerdir. Bunun yanında Slav ve Lehleri de Rumlaştırmaya çalışmışlardır. Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Yayınevi, Ankara, 2006, s. 359.

85 Nicault, *Kudüs*, s. 165.

86 Frazee, *Catholic and Sultans*, s. 214.

Fransiskenlere aniden saldırdı ve Fransiskenler kiliseden atıldı. Sonuçta Ortodoksların tepkilerindeki ısrarları sonucunda Fransiskenler sadece Santa Maria değil Kudüs'teki birçok kiliseden de vazgeçmek zorunda kaldılar.[87]

Kudüs Latin Patrikliği'nin Tekrar Kuruluşu

XIX. yüzyıla gelindiğinde Kudüs'teki Hıristiyan Kiliselerinde büyük bir canlanma görüldü. İlk defa Batılı misyonerler göreceli bir özgürlükle kalabalıklar halinde bu şehirde faaliyette bulundular. Misyonerler üç yüz yıldan beri Osmanlı yönetimi altında bulunan kiliselere yardım amacıyla geldiklerini belirtmekteydiler. Ancak dillendirdikleri amaçlar sadece söylemlerinde kalmıştı. Çünkü misyonerler yerel kiliselere yardımdan ziyade yeni kiliseler açma yoluna gittiler ve kısa zaman içerisinde de Lutheran, Anglikan ve Katoliklere ait kiliseler kuruldu. Bu kilise topluluklarının sayısının artmasının nedeni Hıristiyanlaşan Müslüman veya Yahudilerden kaynaklanmayıp daha çok Ortodoks inanca sahip olan Doğulu Hıristiyanların Katolik, Anglikan ve Lutheran olmasıyla alakalıydı.[88]

Misyonerlerin Kudüs'teki varlıklarının aşırı derecede artması Osmanlı'yı rahatsız etmekteydi. Özellikle 1843 yılında bir Rus din adamının, daha sonra da Anglikan Piskoposunun Kudüs'teki faaliyetleri Osmanlı tarafından tehdit olarak algılandı ve Sultan Abdülmecit (1839-1861) bu sebepten dolayı Papanın Kudüs'teki varlığını kuvvetlendirmek istedi.[89] Bunun yanında Osmanlı Papalık ilişkilerinin gelişmesine neden olan bir takım hadiseler de yaşanmaktaydı ki özellikle Papa IX. Pius'un (1846-1878) Papalık makamına gelişini tebrik etmek için Sultan Abdülmecit'in 1847'de Şekip Efendi'yi Vatikan'a göndermesi ilişkileri geliştiren en önemli adımdı.[90] Şekip Efendi'nin Vatikan sarayında güzel bir şekilde ağırlanması[91] ve yaşadıklarını İstanbul'a yazdığı mektubunda padişaha bildirmesi Sultan Abdülmecit'i oldukça etkilemişti.[92] Avusturya'nın Vatikan'ı zapt

87 Frazee, *Catholic and Sultans,* s. 215.
88 O'Mahony, "Rome and Jerusalem", s. 103.
89 Frazee, *Catholic and Sultans,* s. 305.
90 Taha Toros, "Tanzimat'ın İlanından Sonra Papalıkla İlk İlişkimiz", *Tarih ve Toplum,* Sayı 109, İstanbul, Ocak 1993, s. 26-27.
91 Richard Brennan, *Pope Pius The Ninth,* Printers to Holy Apostolic See, New York, 1877, s. 124.
92 BOA, HR. SYS., 1768/5.

etmesi[93] ve daha sonra 1848 yılında Avrupa'da yaşanan ihtilaller dolayısıyla Papalığın Roma'dan ayrılmak zorunda kalması ve buna dair Sultan Abdülmecit'in üzüntülerini paylaşan mektupları bu ilişkileri daha da pekiştirmiştir.[94] Bu olumlu ilişkilerin en somut göstergesi ise Sayda Piskoposu Innocence Ferrieri'nin papanın elçisi olarak 1848'de İstanbul'a gelişidir.[95] Ferrieri, İstanbul'a geldiğinde kendisine bir daire teşrif edilmiş ve kısa zaman içerisinde de önce hariciye nazırı ve Sadrazamla[96] sonra da Sultan Abdülmecit'le görüşmeler yapmıştır.[97]

Ferrieri ile yapılan görüşmelerde Katolik Ermeni cemaatinin kendi içerisindeki sorunlarının çözülmesi ve İstanbul'da Papa vekili adıyla bir piskoposun bulundurulması gibi konular ele alınmıştı.[98] Görüşmelerde ele alınan konulardan bir diğeri de daha önce açılması kararlaştırılmış olan Kudüs Patrikliği ile ilgili olan hususlardı.[99] Buna göre, Kudüs Latin Patrikliği on altı delegeden meydana gelecek, bunlardan biri Papalık temsilcisi, on tanesi ise piskopos seviyesinde olacaktı.[100] Kudüs Patrikliği yönetimindeki din adamlarının yarısı Osmanlı vatandaşı olacak, patriği Roma atayacak ayrıca patrik ve delegeler eyalet meclisinde yer alabileceklerdi. Patriğin yetkili olduğu bölgeler Kudüs ve Kıbrıs[101] olup Latin Piskoposlarının harcamaları ise Papalığın "İnanç Yayma Teşkilatı" tarafından karşılanacaktı.[102] Burada dikkati çeken noktalardan biri de Kudüs Latin patriğinin, Latin topluğu üzerinde idari yetkilerinin olamayacağı hususu ve toplulukla devletin ilişkilerinin Fransız elçisi vasıtasıyla yürütüleceği meselesiydi. Bu büyük ihtimalle Fransa'nın Kato-

93 BOA, HR. SYS, 1768/5; *Ceride-i Havadis gazetesi,* 28 Zilkade 1263.

94 BOA, İ. HR., 49/2347.

95 BOA, HR. SYS., 1768/5; A. AMD., 3/97; *Ceride-i Havadis gazetesi,* 2 Safer 1264, 9 Safer 1264.

96 *Ceride-i Havadis gazetesi,* 16 Safer 1264.

97 *Ceride-i Havadis gazetesi,* 1 Rebiülevvel 1264.

98 BOA, İ. MSM., 907/32.

99 BOA., HR. SYS., 1768/8.

100 Richard Robert Madden, *The Turkish Empire in its Relations with Christianity and Civilization,* Volume 2, T. Cautley Newby Publihsher, London, 1862, s. 19-20.

101 Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 188.

102 Madden, *The Turkish Empire in its Relations with Christianity and Civilization,* s. 20.

liklerin hamiliği rolünü devam ettirmesi anlayışı doğrultusunda ortaya konmuştu. Ancak gerçekte buna pek uyulduğu söylenemez. Çünkü pratikte patrik toplulukla alakalı mali ve hukuki işleri yine Osmanlı Devleti'yle doğrudan yürütmüştür.[103]

Papalıkla Osmanlı arasında yapılan anlaşmadan sonra Giuseppe Valerga, Kudüs Latin patriği olarak atandı ve 1848 yılında Kudüs'te görevine başladı. Valerga Kudüs'e atanmadan önce bu görevde Roma'daki Saint Laurence bazilikasında Augustus Foscolo (1830-1848) bulunmaktaydı. Papa, patrikliği sadece unvandan ibaret olan Foscolo'dan görevinden istifa etmesini istedi ve böylece 1291 yılından beri sözde bir anlam taşıyan Kudüs Patrikliği tekrar gerçek hüviyetine dönmüş oldu.[104]

Osmanlı ile Papalık arasında resmi bir ilişkinin olmayışı nedeniyle diplomatik ilişkiler Fransa üzerinden yürümekteydi. Hatta Ferrieri'nin gelişinde tam bir diplomatik ilişki kurulmasına dair konular gündeme gelmişse de bu mümkün olmadı. Papanın İstanbul'daki vekilinin işleri ise sadece Katoliklerin dini işleri ile uğraşmaktan ibaret olup herhangi bir dünyevi işlerle ilgilenilmeyecek, Katoliklerle ilgili meseleler eskiden olduğu gibi Fransa kanalıyla yürütülecekti.[105]

Papalık, Osmanlı ile ilişkilerin Fransa üzerinden yürümesinden sürekli rahatsız olmaktaydı ki yine böyle bir konu Kudüs'e atanan Patrik Valerga ile gündeme geldi. Valerga patrikliğe atandıktan kısa süre sonra Fransa elçisi Kudüs'teki yeni patrik için merasim düzenlenmesi hususunda Kudüs mutasarrıfına bir tavsiye mektubu yazılmasını istedi. Osmanlı Hükümeti yeni açılmış olan bu patriklikle ilgili Fransız elçinin isteğini hemen gündeme almayarak süreci beklemeye aldı. Bu arada gayrı resmi bir şekilde Hariciye nazırının yanına gelen papa elçisiyle konuşma esnasında Fransa'nın bu isteği gündeme gelmişti. Bunun üzerine papa elçisi Hariciye nazırına konuyla ilgili görüşlerini şöyle ifade etmiştir: "Kudüs, din-i İsevi'de pek muazzez ve mukaddes olduğundan orada olan Efrenç ruhbanına reis olmak üzere birinin bulunması çoktan beri emel olunan şey ise de evvelleri uygun görülmemiştir. Padişahın adaletine istinaden

103 Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s. 188.

104 Brehier, "Jerusalem (After 1291)", s. 707.

105 BOA., HR. SYS., 1771/1.

iş bu emel-i kadimi fiile getirdi. Fakat Valerga'ya patrik unvanı verilmesi Devlet-i Aliyye tebasından olan sair patriklerin nail oldukları imtiyazları bunun hakkında dahi elde etmeye mebni değildir. Mücerred arazi-i kudsiyeye bir nev-i' hürmet arzından neşet eyledi. Kendisinin memuriyet-i ruhaniyesi öteden beri orada olan Latin ruhbanı rüesasının ve piskoposlarının hükümet-i kadimelerinden zaid olmayacaktır. Eğer ki hakkında bu tavsiyename verilir ise papa cenapları pek memnun olur. Lakin bu mektup Fransa sefareti marifetiyle gönderildiği halde -çünkü onların hali acayip olduğundan- bunun üzerine bir takım tefahhura kalkışacaklarından doğrudan doğruya gönderilmesi tarafa hayırlı olur…"[106]

Papa elçisinin istekleri Hariciye nazırı tarafından da olumlu karşılandı. Hariciye nazırına göre de Kudüs'le ilgili patriklik lafzı bir unvandan ibaret olup Kudüs patriği de Osmanlı Devleti'ndeki dini işlere karışmayacaktı. Frenk papazlarının bu patriğin himayesi altına geçecek olması Fransızların müdahalelerini azaltacak ve gelişmeler Osmanlı'nın hayrına olacaktı. Sonuçta hükümetin görüşlerine Sultan Abdülmecit de katılmış ve yayınlamış olduğu iradesiyle Kudüs'e mektubun Fransa elçisinin aracılığı olmadan doğrudan gönderilmesini istemiştir.[107]

Valerga, Katolik Ermeni Patriği Hasun Efendi ile birlikte Papalığın Doğu Hıristiyanları ile ilgili politikalarında çok etkin rol oynamış bir kişiydi.[108] O, Doğuda Batının kilise disiplinine yakın tek bir kilise disiplini kurulmasına inananlardandı. Bu amaca ulaşmak için çeşitli çalışmalar içerisine de girdi. Örneğin Valerga'ya göre Doğudaki Katolik Kiliselerinde görev yapan evli papazlar için bekârlığın şart koşulması gerekliydi.[109] Kilise disiplini ile ilgili farklı düşünceleri olsa da onun 1872 yılına kadar süren uzun patrikliğinin sonunda Kutsal Topraklardaki Katoliklerin sayısı 7500 kişiye kadar çıktığı görülür. Valerga, Katoliklerin sayısının artışındaki oranla birlikte ihtiyaca binaen yeni kurumsal bir takım çalışmalar da yürütmüş ve bu amaçla kırsal kesimleri de içine alan yirmi yeni ruhani papazlık bölgesi oluşturmuştur. Patriklik için Kudüs'te bir katedralin yapımına da nezaret etmiş ve Valerga'dan sonra patriklik makamına gelen

106 BOA., İ. MSM., 32/900.
107 BOA., İ. MSM., 32/900.
108 Türkan, *Osmanlı Papalık İlişkileri,* s. 51.
109 Frazee, *Catholic and Sultans,* s. 233-234.

Vincenzo Bracco da bu katedralde on altı yıl boyunca hizmet etmiştir.[110]

Latin patrikliğinin yeni yapılan görkemli binaları kuşkusuz Ortodoks olan Yunanlılara ve Rusya'ya nispet eder bir görünümdeydi. Aynı zamanda onlar Latin cemaatinin yeni patriğiyle birlikte ikinci planda kalan Fransiskenler arasındaki kötü ilişkileri de yansıtmaktaydı.[111] Kudüs Latin Patrikliği makamının tekrar ihdas edilmesi uzun zamandan beri Romalı Katoliklerin Kutsal Topraklardaki temsilcisi konumunda olan Fransiskenleri memnun etmemişti. Hatta Latin Patrikliği'nin yeniden kurulması üzerine iki Fransisken tarikatı olan Notre Dame de Sion ve Saint Joseph rahibeleri 1850'li yılların başında Hıristiyan mahalleye yerleşip okul ve manastır açtılar ve Saint Louis des Français Hastanesi'nin kuruluşuna da öncülük ettiler.[112]

Vatikan'ın Kutsal Topraklardaki Katoliklerin haklarını savunmadaki kararlılığı Ortodoks Rumlar tarafından da hoş karşılanmadı. Ancak onlar isteksiz davransalar da Kudüs'teki Latin Patrikliğini kabullenmek zorunda kaldılar. Hatta 19. yüzyılın ortalarına geldiğinde Ortodoks Rumlarla Katoliklerin arasındaki güç dengesi Papalıktan yana değişmeye başlamış ve Kudüs'teki kiliseler Avrupa'daki güçler arasında bir rekabet alanı haline gelmişti.[113] 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı bunun en güzel örneklerinden biridir. Siyasi hesaplarla başlayan savaşın görünürdeki sebebi ise diniydi.[114] Sorun Osmanlı Devleti'nin uzun yıllardan beri başını ağrıtan Diriliş (Kıyamet) Kilisesi'ndeki hakların Ortodokslara mı yoksa Katoliklere mi ait olduğu meselesinden doğmuştu. Rusya'nın Ortodoksların hamiliğine üstlenmesi ve Fransa'nın Katoliklerin haklarını korumaya çalışması Osmanlı'yı üç yıl gibi sürecek zorlu bir savaşa sürüklemiştir.[115]

---

110 Frazee, *Catholic and Sultans*, s. 307.

111 Nicault, *Kudüs*, s. 72.

112 Nicault, *Kudüs*, s. 48, 72; Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phonix Yayınları, Ankara, 2004, s. 69.

113 O'Mahony, "Rome and Jerusalem", s. 121.

114 Nicault, *Kudüs*, s. 71.

115 BOA., İ. HR., 98/4790/2; 100/4895; İ. MVL., 284/11219.

Kudüs Latin Patrikliğinin tekrar açılışı Doğulu bazı kilise çevrelerinde de eleştirilmiş hatta Papa IX. Pius'un (1846-1878) bu patrikliğin açılışında taktiksel hata yaptığına dair yorumlarda bulunulmuştur. Eleştiriyi yapanlar, Kudüs Latin Patrikliği bünyesinde çalışan misyonerlerin Doğu Hıristiyanlarını Katolik yapmanın yanında Latinleştirdiklerini, bu yüzden de büyük antipati topladıklarını belirtmekteydiler.[116] Burada söz konusu edilen husus Doğu Katoliklerinin papaya bağlılıklarını bildirmelerinin yanında geçmişten beri gelen kadim kilise geleneklerini sürdürmek istemeleriydi. Yani onlar Katolik idiler, ancak Latin değillerdi. Hatta kendi ifadelerine göre Papayı bir Garp patriği olarak telakki etmiyor, onu ruhani açıdan üstün görmelerine rağmen kendi kilise geleneklerine de saygı gösterilmesini istiyorlardı.[117] IX. Pius ise Doğu Katolik Kiliselerinden gelen bu tür eleştirileri dikkate almak bir yana Doğu kiliselerini otonomi yönetiminden çıkarmayı amaçlayan "Reversurus Nizamnamesi"ni 1867 yılında yayınlıyordu.[118] Sonuçta Melkit, Süryani Katolik, Keldani ve Katolik Ermenilerin ileri gelenleri papanın yaptığı işlerden kırgın olduklarını dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kendilerini himaye etmesini istiyorlardı.[119]

IX. Pius'un yayınladığı nizamnamede en etkin rol oynayan kişiler ise Katolik Ermeni Patriği Andon Hasun Efendi ile Kudüs Latin Patriği Valerga'ydı.[120] Ancak bu iki patriğin hırslı tutumları Doğu Katolikleri arasında Papa yanlısı ve karşıtı gibi gruplaşmaların ve ayrılıkların yaşanmasına neden oldu.[121] Özellikle Papa IX. Pius'un Doğu'nun geleneklerini hiçe sayan aşırı merkeziyetçi tutumu Doğu Hıristiyanlarını Vatikan'dan soğutmuş ve bu konuda Kudüs Latin Patrikliği, Latinleştirme faaliyetinde merkezi bir rol üstlenmişti. Papa XIII. Leon Dönemi'ne (1878-1903) gelindiğinde ise bu politikada yumuşama emareleri görülmektedir. XIII. Leon'un "Doğu, Doğulular ile din değiştirecektir." sözü bu konudaki kararlılığının

116 Sayegh, *The Eastern Churches and Catholic Unity*, s. 182.

117 Ahmet Türkan, "İstanbullu Kardinal Hasun Efendi'nin Osmanlı ve Katolik Dünyasında Bıraktığı Etki", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 8, Sayı 16, Konya, 2013, s. 176.

118 *İstanbul gazetesi*, 26 Şaban 1284/23 Aralık 1867.

119 BOA, İ. MMS., 38/1600.

120 BOA, İ. HR., 227/13289.

121 Ahmet Türkan, "İstanbul'daki Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri", *History Studies*, Volume 4, Issue, 2, Samsun, 2012, s. 329.

en önemli kanıtıdır.[122] Papa XIII. Leon'un konuyla ilgili aşağıdaki genelgesinin tüm doğu kiliselerinde asılmasını istemesi bu konudaki kararlılığını daha da somutlaştırmıştır:

> İsa'nın öğretilerine olan aşırı tutkularıyla Doğulu milletlere giden Batılı İncil anlatıcılarının tedbirsizliğinden dolayı Doğulu Hıristiyanların incinmesini önlemek bizim için her zaman olduğundan daha önemlidir.[123]

Papanın yukarıdaki genelgesi ne Roma mahkemesi ne de "İnanç Yayma Teşkilatı" yönetiminin üyeleri arasında bir karşılık bulmadığından Latinleştirme ile ilgili Doğu kiliselerinden şikâyetler gelmeye devam etmiştir.[124]

Sultan Abdülmecit sonrası Osmanlı Dönemi'nde Kudüs Latin Patrikliğine genel olarak bakıldığında kuruluşunda dört bin kişi olan Kudüs'teki Latin topluluğu yarım asır geçmeden katlanarak çeşitlenmiş ve Kutsal Topraklarda yaşayan pek çok Hıristiyan bu patrikliğin bünyesinde bir araya gelmiştir. Özellikle de kültürel açıdan Avrupa'ya kendini yakın hissedenler ve modern kurumlardan faydalanmak isteyenler bunun başını çekmektedir. Bununla beraber Kudüs Latin Patrikliğinin bünyesinde kendilerini sadece Latin hisseden gruplar da yer almıştır. Bunlar; Filistin'de Osmanlı himayesinde yaşamaktan memnun olanlar ve sosyal ve eğitim hizmetlerinden var olanla yetinmek isteyenlerdir.[125] Bu dönemde dikkati çeken en önemli noktalardan biri de Latinlerin kurumlarında görülen olağanüstü artıştır ki sadece merkez değil Kudüs'ün çevresindeki birçok küçük yerleşim yerlerinde de dini ve eğitim kurumlarında yoğun faaliyetlerin olduğu göze çarpmaktadır.[126] Latinlerle birlikte diğer misyoner teşkilatlarının artan faaliyetleri Osmanlı'nın yerel yöneticilerinin gözünden kaçmamıştır. Örneğin konuyla ilgili olarak Nablus mutasarrıfı, Osmanlı Hükümetine 1911 yılında yazdığı raporunda gelişmelerden duyduğu endişeleri dile getirmiş ve önlem

---

122 Nicault, *Kudüs*, s. 179.

123 Frazee, *Catholic and Sultans,* s. 237.

124 Frazee, *Catholic and Sultans,* s. 237.

125 O'Mahony, "Rome and Jerusalem", s. 121.

126 bkz. BOA., C. ADL., 52/3128; HR. MKT., 81/92; İ. HR., 113/5513; A. AMD., 71/83; A. AMD., 71/93; A. MKT. UM., 259/35; A. MKT. UM., 464/81; A. MKT. UM., 215/16; ŞD., 2273/57; ŞD., 2630/10.

olarak da Mısır'daki Ezher Üniversitesi gibi bir kurumun Kudüs'te açılmasının uygun olacağını belirtmiştir.[127]

Günümüzde Kudüs Latin Patrikliği

1917'de İngiliz General Allenby'nin askeri birliklerinin şehre girişiyle Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki varlığının son bulması ve 2 Kasım 1917'de ilan edilen Balfour Bildirisi'yle Filistin'de bir Yahudi Devleti'nin kurulacağına dair verilen sözler Kudüs'te birçok alanda yapılacak değişikliklerin işaretini vermişti.[128] Sonradan yaşanan gelişmeler, şehirdeki Müslüman ve Hıristiyanların durumuna direkt etki yapmıştır. Ayrıca Fransa da İngiltere'nin manda yönetiminden memnun değildi. Çünkü Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Katolikler üzerinde bir koruyuculuk rolü vardı. Ancak 1914 yılında Osmanlı'nın Kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını belirtmiş olması Fransa'nın elini kolunu bağlıyordu. İngiltere bu durumu bir politik argüman olarak kullandı ve Filistin'de kurduğu manda yönetimle Fransa'nın Osmanlı Dönemi'nde sahip olduğu hakları engellemeye çalıştı. Fransız din adamlarının ve Katolik ziyaretçilerin Kudüs'e tekrar geri dönmesine izin verilmemesi bu engellemelerin en başta gelen maddelerindendir.[129]

Hıristiyanlığın ilk dönemindeki hatıralarından dolayı Kudüs ve diğer bölgelerdeki kutsal yerlerin akıbeti Papalığı da endişelendirmekteydi. Dolayısıyla Vatikan, kutsal yerlerdeki Katoliklerin garantisi için bir takım politik adımlar atmak zorunda kaldı ve Vatikan devlet sekreteri olan Kardinal Gaspari Filistin'deki İngiliz manda yönetimine dair endişelerini dile getirdi. Gaspari'ye göre, Milletler Cemiyeti Yahudi toplumuna öncelik vermekte ve Kutsal Topraklardaki Katolik hakları göz ardı edilmekteydi.[130] Milletler Cemiyetine karşı yapılan eleştirilerden biri de Kudüs'teki sosyal dokunun değiştirildiği yönündeydi ki bu tür haberler Osmanlı entelektüelleri arasında da tartışılan bir durumdu. Konuyla ilgili olarak *Sebilürreşad* dergisinin 3 Zilkade 1339/9 Temmuz 1921 tarihli nüshasında şu ibarelere yer verilmektedir:

> Cemiyet-i Akvam'a şimdi yeni bir mesele daha gelir ki Papalık makamının delaletiyle Kudüs-ü Şerifi ahlak-ı fazileye mu-

127 BOA., DH. İD., 34/18.
128 Nicault, *Kudüs,* s. 193.
129 Nicault, *Kudüs,* s. 102.
130 O'Mahony, "Rome and Jerusalem", s. 114.

> gayir olan ihdasattan vikaye etmektir. Kudüs yanında kahveler, sinemalar vesair eğlence yerleri ihdas eylemesi Papalık makamının pek gücüne gitmiştir. Ekâbir-i Hıristiyaniye Kudüs-ü Şerifin eski kutsiyetini yani idare-i Osmaniye zamanındaki hayat ve heyet-i diniyyesini muhafaza etmek taraftarıdırlar. Filvaki hilafet-i Osmaniye nazarında Kudüs mahall-i mukaddeseden bir haram-ı mübarek ad edildiği için orada ahlak-ı umumiyeye dokunur ihdasata müsaade edilmezdi. Milel-i Hıristiyaniye de hükümet-i Osmaniyenin vaz' ettiği şekl-i idareden pek memnun idiler… Bismark bir kere demiş ki: 'Eğer memalik-i Osmaniye bir gün taksime uğrayacak olursa her halde en son gidecek yer Filistin'dir. Oraya Osmanlılar gibi bî-tarafane muhafaza edecek bir idare pek güç teessüs edebilir.[131]

Vatikan'ın endişeleri II. Dünya Savaşı sonrası azalacak ancak bununla birlikte politik ve dini tutumlar daha karmaşık hale gelecektir. Savaş sonrası Vatikan, Kudüs üzerinde gelişen politik süreci takip etmesine rağmen ilk başta İsrail'le ilgili açıklama yapmaktan kaçınmıştır. Bir anlamda bekle gör taktiği uygulamıştır. Ancak sonradan Filistin'in bölünmesi ile ilgili 29 Nisan 1947'de Birleşmiş Milletlerin aldığı kararı kendisi için uygun bulmuştur. Vatikan'a göre Kudüs'te oluşturulacak olan uluslararası bir yapı Filistin'deki Katolik topluluklarının ve Katolik Kilisesinin haklarını garanti altına alabilirdi. Kısa zaman içerisinde Vatikan bu politika doğrultusunda dünyadaki Katolik hiyerarşi ve teşkilatları Kudüs'teki uluslararası statünün kazanılması için seferber etmiştir. Vatikan'ın zikzaklı ve açık olmayan Kudüs politikasını İngiltere'nin Vatikan'daki temsilcisi şu şekilde özetlemektedir:

> Vatikan kutsal topraklarla ilgili haklarının korunması için ne Araplara ne de Yahudilere sıcak bakmıştır. Ancak üçüncü bir gücün bu hakkı koruyabileceğini düşünmektedir. Ancak böyle bir çözüm yolunun olmadığı da iyi bilinmektedir. Aslında Papanın duruşu Arapları Yahudilere tercih ettiğidir.[132]

İsrail Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Araplarla İsrail arasında çok şiddetli çatışmalar oldu. Savaş dolayısıyla birçok Filistinli, mülteci konumuna düştü ve komşu ülkelere sığındılar. Latinlerin komşu ülkelere göçü ise sınırlı olup, onların çoğu Latin Evrensel Ka-

131 *Sebilürreşad dergisi*, 3 Zilkade 1339.

132 O'Mahony, "Rome and Jerusalem", s. 115.

tolik Kilisesi ile entegrasyonun daha kolay olacağını düşünerek Avrupa ve Amerika'ya göç ettiler. 1948'deki savaş yıllarında on bin olan Kudüs'teki Latin nüfusu 1970'de üç bine indi, ancak sayıdaki azalmalara rağmen Kudüs Latin Kilisesi'nin Filistin'deki canlılığı devam etti. Bu konuda en önemli faktörlerden biri de 1987'de Kudüs Latin patriği olan Michael Sabbah'tır. 2008'e kadar patriklik makamında oturan Sabbah'ın, Filistinli ve Arap kökenli bir din adamı olması Kudüs Latin Patrikliğinin yönetimi anlamında bir devrimdi. Çünkü 1099'da kurulmuş olan patrikliğin başlangıcından beri bu makam, İtalyanlar tarafından yönetilmekteydi.[133]

Kudüs Latin Patrikliğinin günümüzdeki yetki alanına bakıldığında bu patriklik Ortadoğudaki tüm Latin Araplardan sorumlu olmayıp sadece İsrail, Ürdün, Kudüs ve Kıbrıs'taki Latinleri kapsamaktadır. Ayrıca bu patriklik, Doğudaki Papalık delegasyonunun altında ikinci seviyede bir makam olup, bu haliyle Kudüs Latin Patrikliği piskoposluktan daha çok bir prestij makamıdır. Özellikle Michael Sabbah'ın hem iç hem de dış politikadaki aktif çalışması sonucunda bu makam daha da önem kazanmıştır. Bunun yanında II. Vatikan Konsili'nden sonra kurulmuş olan "Arap Bölgelerindeki Latin Piskoposlar Konferansı" (CELRA) sayesinde bu canlılık daha da artmıştır. Bu toplantı, her yıl Kudüs Latin patriğinin ve Kudüs'teki Papalık temsilci yardımcısının başkanlığında yapılmakta ve toplantıya Ortadoğu'nun bütün Katolik piskoposları da katılmaktadır.[134]

Günümüzde Latin Patrikliği makamında 2008'den beri Ürdün doğumlu Fuat Twal oturmaktadır.[135] Latin Patrikliğinin bu günlerdeki en büyük beklentisi Papa Françis'in Kudüs'e yapacağı ziyarettir. Vatikan radyosundan yaptığı konuşmada Papa Françis, 2014'ün mayısında Kutsal Topraklara bir ziyaret yapacağını bildirmiştir. Françis'in bu ziyareti bir anlamda Papa VI. Paul (1963-1978) ile Ortodoks Rum Patriği Athenagoras'ın (1948-1972) elli yıl önce Kudüs'teki buluşmalarının bir hatırası olacaktır. Françis bu yolculuğunda Amman, Betlehem ve Kudüs'ü ziyaret etmeyi, Kudüs'teki Hıristiyan kiliselerinin temsilcisi anlamında olan Kutsal Mezar Kili-

133 O'Mahony, "Rome and Jerusalem", s. 122.
134 O'Mahony, "Rome and Jerusalem", s. 124.
135 http://en.lpj.org/patriarchfouad/biography

sesi'nde Rum Patriği Bartalemeos ile birlikte ekümenik toplantı yapmak istediğini belirtmiştir. Papa, konuşmasını "bu hac için şimdiden dua ediniz." diye bitirerek ziyaretteki arzusunu ortaya koymuştur.[136]

Sonuç

Haçlıların Kudüs'e gelişiyle birlikte kurulan Kudüs Latin Patrikliği bu dönemde altın çağını yaşamıştır. Haçlıların kutsal toprakları terk edişleriyle beraber Katoliklerin bu topraklardaki temsilciliğini bir patriklik makamı olmaksızın Fransiskenler üstlenmiştir. Katoliklerin Kudüs'te birçok dini organizasyonlarını yapan Fransiskenler çoğu zaman Ortodoks Rumlarla rekabet içerisinde olmuşlardır. Osmanlı Dönemi'nde istisnalarla birlikte Kutsal makamlar üzerinde Ortodoks Rumlara Katoliklerden daha fazla ayrıcalık tanınmıştır. Haçlı Dönemindeki kadar olmasa da Kudüs Latin Patrikliğinin ikinci altın çağı 1848 yılı sonrasında gerçekleşmiştir. Bu patrikliğin kuruluşu ile ilgili birçok sebep bulunmaktaysa da pratikte iki nedenin ön plana çıktığı söylenebilir. Osmanlı açısından bakıldığında buradaki Katolikler Papalığın egemenliği altına konulursa Fransa'nın müdahaleleri azaltılabilirdi. Papalık açısından bakıldığında ise Kudüs'te başına buyruk davranan Katolik papazlar kontrol altına alınabilir bununla birlikte Fransa'nın Katolikler üzerindeki etkisi kırılabilirdi. Resmiyette Katoliklerin Osmanlı ile ilişkileri Fransa elçiliği vasıtasıyla yürütülmesi karara bağlanmış olsa da hem Papalık hem de Kudüs Patrikliğinin buna kimi zaman uymadıkları da bir gerçektir. Kudüs Patrikliğinin tekrar kuruluşuyla birlikte ayrıca Katoliklerin buradaki kilise ve hastane gibi birçok kuruluşların sayısında da bir artış meydana gelmiştir. Ancak 1917 yılında İngilizlerin Kudüs'te manda yönetimi kurması ve Balfour Deklarasyonu ile Yahudilerin ön plana çıkarılması sonucu Kudüs Latin Patrikhanesinde bir geriye gidiş başlamıştır. 1948 yılında İsrail Devleti'nin kuruluşu ile birlikte Kudüs'teki Katoliklerin sayısı günden güne azalmıştır. Günümüzde Kudüs Latin Patrikliği dini bir kurum olmakla birlikte daha çok prestiji ön plana çıkan bir görünüm vermektedir.

Kaynakça

[136] http://en.lpj.org/2014/01/05/pope-announces-papal-visit-to-holy-land

Archer, T. A.; Charles L. Kingsford, *The Crusades (The Story of The Latin Kingdom of Jerusalem*, The Knickerbocker Press, New York, 1894.

Avcı, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914),* Phonix Yayınları, Ankara, 2004.

Aydın, Mehmet, *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili,* Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1991.

Atiya, Aziz S. *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi,* Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

Brehier, Louis, "Jerusalem (After 1291)", *The Catholic Encyclopedia,* Volume 8, ed. Herbermann, Charles G., C., Robert Appleton Çompany, Newyork, 1912.

Brennan, Richard, *Pope Pius The Ninth,* Printers to Holy Apostolic See, New York, 1877.

Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamınında Doğu ve Batı,* Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.

Demirkent, Işın, "Haçlılar maddesi", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 14, Ankara, 1996.

_____, "Kudüs [Haçlılar Dönemi] maddesi", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C. 26, Ankara, 2002.

Erbaş, Ali, *Hıristiyanlıkta İbadet,* Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2003.

Fortescue, Adrian, "Latin Kingdom of Jerusalem, (1099-1291)", *The Catholic Encyclopedia,* Volume 8, ed. Herbermann, Charles G., C., Robert Appleton Çompany, Newyork, 1912.

_____, *The Orthodox Eastern Church,* Catholic Truth Society, London, 1907.

Frazee, Charles A., *Catholic and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923,* Cambridge University Press, New York, 1983.

Gül, Muammer "Müslümanların Kudüs'ü Fethi*", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl 2001, Sayı II, Urfa, 2001.

Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* ed. K. Seyithanoğlu, Esra Yayınları, C. 3, Konya, 1994.

Holt, P. M. *Haçlılar Çağı (15. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu),* Çev. Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma,* Çev. D. Özdemir, İmge Yayınevi, Ankara, 2006.

Kenanoğlu, Macit, *Osmanlı Millet Sistemi,* Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.

Madden, Richard Robert, *The Turkish Empire In Its Relations With Christianity and Civilization,* Volume 2, T. Cautley Newby Publihsher, London, 1862.

Maximos IV Sayegh, *The Eastern Churches and Catholic Unity,* Herder and Herder, New York, 1963.

Meistermann, Barnabas, "Jerusalem", *The Catholic Encyclopedia,* Volume 8, ed. Herbermann, Charles G., C., Robert Appleton Çompany, Newyork, 1912.

Nicault, Catherine, *Kudüs 1850-1948,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

O'Mahony, Anthony, "Rome and Jerusalem: The Vatican and Christianity in the Holy Land", *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies,* Volume 7, No 2, Jordan, 2005.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 1, Ankara, 1998.

_____, *Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 2, Ankara, 1992.

_____, *Haçlı Seferleri Tarihi (Akka Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 3, Ankara, 1992,

Sami Kılıç, İhsan Satış, Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi İle İlgili Tartışmaları, History Studies, Volume 3/3, Samsun, 2011.

Toros, Taha, "Tanzimat'ın İlanından Sonra Papalıkla İlk İlişkimiz", *Tarih ve Toplum,* Sayı 109, İstanbul, Ocak 1993.

Türkan, Ahmet, "İstanbullu Kardinal Hasun Efendi'nin Osmanlı ve Katolik Dünyasında Bıraktığı Etki", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi,* Yıl 8, Sayı 16, Konya, 2013.

_____, *Osmanlı Papalık İlişkileri,* Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.

_____, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar,* Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.

_____,"İstanbul'daki Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri", *History Studies,* Volume 4, Issue, 2, Samsun, 2012.

Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

A. AMD (Sadaret Âmedî Kalemi) 3/97; 71/83; 71/93

A. MKT. UM (Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları) 215/16; 259/35; 464/81

C. ADL (Cevdet Adliye) 52/3128

DH. İD (Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım) 34/18

DH. MKT (Dahiliye Mektubi Kalemi) 1205/26

HR. MKT (Hariciye Mektubi Kalemi) 81/92

HR. SYS (Hariciye Siyasi) 1768/5; 1768/8; 1771/1.

İ. HR (İrade Hariciye) 49/2347; 98/4790/2; 100/4895; 113/5513227/13289

İ. MSM (Mesâil-i Mühimme İradeleri) 32/900; 38/1600; 907/32;

İ. MVL (İrade Meclis-i Vala) 284/11219

ŞD (Şuray-ı Devlet) 2273/57; 2630/10

Süreli Yayınlar

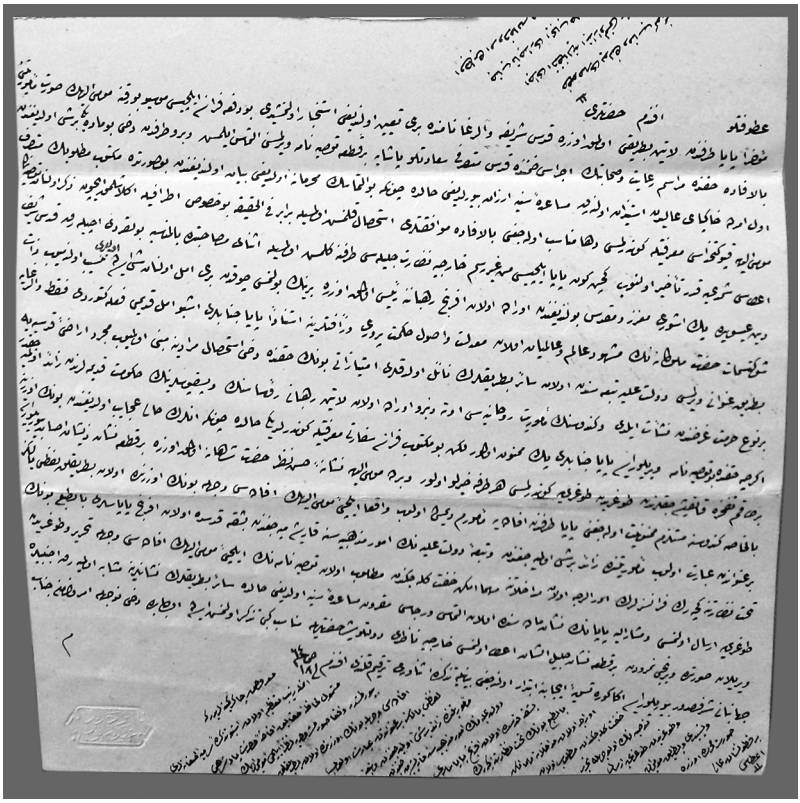
Ceride-i Havadis gazetesi, 28 Zilkade 1263; 2 Safer 1264; 9 Safer 1264; 1 Rebiülevvel 1264.

İstanbul gazetesi, 26 Şaban 1284.

Sebilürreşad dergisi, 3 Zilkade 1339.

Elektronik Kaynaklar

http://en.lpj.org/2014/01/05/pope-announces-papal-visit-to-holy-land
http://en.lpj.org/patriarchfouad/biography

Kudüs Patriği Valerga'ya gönderilen tavsiye mektubu ve verilen devlet nişanı ile ilgili Sultan Abdülmecit'in İradesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ. MSM., 32/900. (18 Safer 1264/25.01.1848)

